

4. **Котлярчук А.** «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. Котлярчук. – М., 2012.
5. Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 р. – Херсон, 1928.
6. Список населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.). – Александрия, 1917.
7. Тільки радвлда й компартія – наші друзі. Шведські емігранти вернулися до Старошведська // Наддніпряньська Правда. – 1930, 21 січня.
8. **Andersson K.** Svenskarna leva på svältgränsen i Gammalsvenskby. Avskrift från kopia av Borås tidning. Fredagen den 4 augusti 1933 [Електронний ресурс] / K. Andersson. – Режим доступу: <http://www.gammalsvenskby.se/KarlAndersson19331.htm>.
9. **Annas A.** 1781–1929. 171 years in a foreign land. Life in the Gammalsvenskby [Електронний ресурс] / A. Annas. – Режим доступу : http://www.svenskbyborna.se/Canadian%20site-filer/Andreas%20Annas%20translation_dec2008.pdf.
10. **Elgström A.** Gammalsvenskbybornas öden i Forn-och Nutid. Almanack för alla 1930 [Електронний ресурс] / A. Elgström. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/OmSvensk byborna.htm>.
11. **Hoas E.** Gode Herr Pastor Wirén! Gammal Svenskby 22/10 1917 [Електронний ресурс] / E. Hoas. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/BrevfrGsby1894.htm>.
12. **Hoas E.** Kära fru Wirén! Gammal Svenskby den 17/1 1917 [Електронний ресурс] / E. Hoas. – Режим доступу: <http://www.gammalsvenskby.se/BrevfrGsby1894.htm>.
13. **Soderblom N.** Gammal-Svenskby 1932 [Електронний ресурс] / N. Soderblom. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/NSoderblom1932.htm>.
14. Prins Carls brev till Svenskbyborna 1929. Meddelande till Gammal-Svenskbyborna. Avskrift. Stockholm i juli 1929. Ordförande i Gammal Svenskby-Kommittén [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/Prins Carl1929.htm>.
15. Prins Carls. Kolonister från gammalsvenskby! Män och Kvinnor! 1/8 1929. Avskrift [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/PrinsCarls tal181929.htm>.
16. **Qvist P.** När sagan blev sanning. Trelleborgs Tidning, 1929 [Електронний ресурс] / P. Qvist. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/Narsaganblevsanning1.htm>.
17. **Rudling A.** Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian press 1929–1931/ A. Rudling // Scandinavian-Canadian studies. – Vol. 15 (2005). – Pp. 62–91.
18. **Utas P.** Eders Kungliga Höghet! Avskrift [Електронний ресурс] / P. Utas. – Режим доступу : <http://www.gammal svenskby.se/PrinsCarlstal181929.htm>.

Надійшла до редколегії 18.01.2015

УДК 930 «1939/1945»

А. В. Угач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ОПУБЛІКОВАНИХ ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛАХ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ГРУДЕНЬ 1941 рр.)

Проаналізовано джерела з історії діяльності радянської контррозвідки, представлені в офіційних опублікованих збірниках документів про початкові етапи Другої світової війни до грудня 1941 р. включно.

Ключові слова: радянська контррозвідка, документи, Друга світова війна, джерела.

Угач А. В. Деятельность советской контрразведки на начальных этапах Второй мировой войны в опубликованных официальных источниках (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.).

© Угач А. В., 2015

Анализируются источники по истории деятельности советской контрразведки, напечатанные в официальных опубликованных сборниках документов о начальных этапах Второй мировой войны в декабре 1941 г. включительно.

Ключевые слова: советская контрразведка, документы, Вторая мировая война, источники

Ugach A. V. Activities Soviet counterintelligence at the initial stage the Second World War in the published official sources (September 1939 – December 1941).

The sources of the history of the Soviet counterintelligence are published in the official collection of documents about the initial stages of the Second World War to December 1941 inclusive. An attempt to identify the most important documents, find out the principles of selection of documents the author's position compilers. An attempt to analyze the available sources, to identify those issues that are most closely coverage and that overlooked. Identify the major tasks are solved by Soviet counterintelligence during the first years of the war. The article is an attempt to analyze the documents of the Soviet counterintelligence beyond any ideological comments. In the article the author tried to track changes in the structure of the Soviet counterintelligence are associated with the beginning of the military conflict between Germany and the Soviet Union. By trying to remove the aura of romance and mystery of intelligence, show that in their work are not only winning, ah failures.

Keywords: Soviet counterintelligence, documents, World War II, sources.

Історія органів, які ведуть розвідувальну і контррозвідувальну діяльність у будь-якій країні, майже завжди оповита певним ореолом романтики і таємничості. Їх робота у більшості випадків так і залишається напівзакритою. Архіви спецслужб охороняються як найбільші державні таємниці. Якщо ж і використовується їх інформація, то переважно виключно з метою патріотичного виховання. Повноцінне вивчення всіх аспектів діяльності спецслужб можливе лише у випадку зникнення держави. У ХХ ст. зникло дві держави – Радянський Союз та Третій Рейх і архіви їх спецслужб стали доступнішими дослідникам. Однак повноцінного дослідження цих архівів дотепер поки що не відбулося. Німецькі архіви активно розроблялись як радянською стороною, так й американськими дослідниками, але переважно з суто утилітарною метою використання їх матеріалів у повсякчасній оперативній діяльності спецслужб. Радянські архіви НК-КДБ до нашого часу майже не досліджені.

Найбільше документів радянських спецслужб зберігається в архіві ФСБ РФ. Більшість із них, на жаль, і сьогодні залишається ще засекреченими. Маємо надію, що колись спеціалісти все ж отримають доступ до їх матеріалів. Ще із середини 1990-х рр. керівництво російських спецслужб, зважаючи на значний інтерес з боку громадян і зокрема істориків до історії органів держбезпеки за радянської доби, особливо в роки Другої світової війни, вирішило частково задовольнити його випуском цілої серії спеціальних праць і збірників документів, присвячених діяльності органів системи НК-ДПУ-ОДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ.

Одним із ключових став збірник «Органы государственной безопасности в годы Великой отечественной войны» у 8-ми томах. На жаль, на даний час вийшло лише 4 томи видання, останній з яких вийшов у 2007 р., тобто його можна вважати призупиненим або можливо й згорнутим. Однак, незважаючи на те, що видання є незавершеним, воно на сьогодні є фактично єдиним, де опубліковані внутрішні документи органів держбезпеки, доступні для пересічного читача. До нього більшість опублікованих документів були призначені виключно для вищого керівництва країни.

Документи, опубліковані у збірнику, свідчать про те, що радянська контррозвідка, незважаючи на втрати, викликані сталінськими репресіями, вела цілеспрямовану роботу по основних напрямках своєї діяльності – боротьба зі шпигунством, захист важливих об'єктів промисловості, інформування влади про настрої населення, попередження розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб тощо.

Опубліковані джерела свідчать, що досить цінна інформація здобувалась радіоконтррозвідувальною та дешифрувальною службами органів державної безпеки. Наприклад, документи №№ 25, 256, 154 та інші підтверджують, що успішно перехоплювалось і дешифрувалось навіть дипломатичне листування консульств, посольств, військових місій Японії, Туреччини і деяких інших держав, де були відомості про підготовку агресії проти СРСР. Усього у збірнику опубліковано 18 таких перехоплених телеграм. Зокрема, Японії стосуються 8 документів, Туреччини – 4, Італії – 2, США – 1, Німеччини – 2 [1, с. 63, 64; 2, с. 31, 62, 63, 76, 77, 101, 138, 171, 203, 212, 217, 254, 266, 267, 268, 280; 4, с. 410–413]. Найцікавішими є японські телеграми. Вони наочно демонструють еволюцію японської зовнішньої політики щодо СРСР напередодні війни і підстави для початку бойових дій.

Своєчасні попередження зовнішньої розвідки, які підкріплювалися повідомленнями контррозвідки і прикордонних військ, все ж не отримували належної уваги з боку партійно-державного апарату. Наприклад, підготовлений керівництвом зовнішньої розвідки НКДБ зведений календар повідомлень про підготовку Німеччини до війни з Радянським Союзом, який чітко підтверджував реальну військову загрозу, навіть не був підписаний наркомом держбезпеки В. М. Меркуловим для подання вищому керівництву країни, оскільки останній знав про негативне ставлення Сталіна до подібної інформації і не хотів відчути на собі його гнів [2, с. 286–296].

На цьому позначалася своєрідна специфіка тоталітарної системи. Правом остаточної оцінки інформації та прийняття з приводу неї рішення володіла тільки одна людина – Іосиф Віссаріонович Сталін, думка якого було незаперечною, навіть якщо він і неправильно оцінював ситуацію. Як свідчать опубліковані у збірнику документи, у той час зовнішня розвідка виконувала переважно інформаційні функції, натомість аналітична робота практично не велася [1, с. 215, 216]. Спецслужби лише виявляли факти і надавали їх для аналізу іншим військовим і цивільним органам.

Значно активізувались у передвоєнний період зусилля контррозвідки, спрямовані на попередження і припинення розвідувально-підривної діяльності спецслужб Німеччини та Японії. Після укладення у 1939 р. договорів про дружбу і ненапад між Радянським Союзом і Третім Рейхом та подальшого приєднання до СРСР західних регіонів України, Білорусії і Прибалтики, згідно з даними джерел німецькі спецслужби різко розширили підривну роботу проти Радянського Союзу, використовуючи наявні раніше і новопридбані агентурні позиції в державно-адміністративному апараті, партії, національних рухах [1, с. 250, 280–282; 2, с. 158–160, 208, 209]. Так, наприклад, у Прибалтиці згідно з документом № 126 (Из указания НКВД СССР № 3624/б Народному комиссариату внутренних дел Литовской ССР «О мерах по усилению противодействия германской разведке») німецька розвідка використовувала в якості прикриття своєї діяльності легальні і нелегальні німецькі організації – Союз німецьких дівчат, «Гітлерюгенд», «Арбайтсфронт», «Культурфербанд», НСФ та інші.

Документи збірника свідчать, що активну підривну роботу проти СРСР вела і японська розвідка. Свої зусилля вона концентрувала в Далекосхідному регіоні і Забайкаллі. Найбільш інтенсивно діяли японські спецслужби, які дислокувались у Маньчжурії і очолювались японською військовою місією в Харбіні [1, с. 40–42, 46, 47, 48, 49, 58–60, 61–63, 102–107]. Зокрема, в документах № 24 і № 46 йдеться про активізацію японської розвідки на Далекому Сході і використання ними усіх наявних можливостей для агентурного проникнення на радянські території, а також про активізацію діяльності радянської контррозвідки в японському напрямі.

Документи №№ 11 і 13 свідчать про те, що радянська контррозвідка мала значну інформацію про роботу японських спецслужб і вживала адекватних заходів для забезпечення безпеки далекосхідних рубежів СРСР [1, с. 40, 42–44; 2, с. 36–38].

Радянська розвідка і контррозвідка, використовуючи у передвоєнні роки економічні та інші міжнародні зв'язки СРСР, які неухильно розширювались, а також репатріацію німців, вживала заходи щодо агентурного проникнення на територію фашистської Німеччини та території окупованих нею держав; здійснювали довготермінові заходи з підготовки агентів для виведення їх за кордон; вели контррозвідувальну роботу серед співробітників дипломатичних і консульських представництв, інших категорій іноземців, які приїздили в Радянський Союз [1, с. 75–79, 123–127, 138–142].

Радянськими органами держбезпеки було розроблено вказівки щодо розвідувального і контррозвідувального опитування перебіжчиків і організації серед них контррозвідувальної роботи [1, с. 92–94, 96–98, 109, 118, 119, 218–220]. Найцікавішим з поміж цих документів є № 53 «Докладная записка НКВД УССР в НКВД СССР о недочетах в фильтрации беженцев, прибывающих со стороны Польши, Венгрии и Румынии» от 5 ноября 1939 г. Вона показує, що в умовах масового переходу кордону поміж біженців майже не велася фільтраційна і контррозвідувальна робота і вказувалося на її необхідність.

Як свідчать документи, значна робота органами держбезпеки велася з контррозвідувального забезпечення економіки від диверсійних актів німецьких та японських спецслужб, у тому числі й з використанням бактеріологічної зброї [1, с. 55, 56, 94–96; 2, с. 164–166, 228, 229].

У аналізованому збірнику також опубліковані документи, в яких визначаються завдання органів державної безпеки з контррозвідувального забезпечення об'єктів оборонної промисловості та транспорту, звертається увага на необхідність активізації роботи з розкриття і припинення діяльності ворожих агентів, попередження та розслідування надзвичайних подій на цих об'єктах.

На органи держбезпеки також були покладені контроль за технічним станом промислових, насамперед, оборонних об'єктів, ефективністю їх діяльності, виявлення причин невиконання планів, випуску неякісної продукції тощо. Ними було налагоджено систематичне інформування з цих питань партійних і державних інстанцій різного рівня [1, с. 26–29, 31–36, 47–49, 55, 56, 87, 88, 114, 145, 146].

Протягом вересня 1939 – початку 1940 рр. прикордонні війська були висунуті на нову лінію державного кордону. Крім того, вони охороняли зону загородження по лінії старого кордону, брали участь у підтримці режиму безпеки на приєднаних територіях [Там само, с. 74, 75, 79–82, 85, 86, 88–90].

Прикордонні війська активно здобували розвідувальну інформацію про військові приготування фашистської Німеччини, затримуючи і виявляючи воро-

жих агентів серед порушників кордону [Там само, с. 51–55, 108, 109, 146–151, 187–189, 197–199, 236–238]. Масштаби цієї роботи та її результати видно з наведених у спецповідомленнях НКВС СРСР до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР даних про порушення державного кордону СРСР з боку Німеччини з листопада 1940 р. по 10 червня 1941 р.

Зростання військової небезпеки та прийняті Політбюро ЦК ВКП(б) і радянським урядом у зв'язку з цим заходи вимагали змін і уточнень мобілізаційних планів. 25 вересня 1939 р. був виданий наказ НКВС СРСР про розробку агентурно-оперативних заходів на воєнний час і складання оперативно-мобілізаційних планів. Особливо активно ця робота розгорнулася з літа 1940 р., коли почали виявлятися численні факти підготовки Німеччини до агресії проти СРСР.

У лютому 1941 р. відбулася реорганізація, точніше, поділ НКВС на два наркомати (НКВС та НКДБ СРСР), про що свідчить один із документів збірника [2, с. 24, 25]. Постали нові завдання щодо уточнення мобілізаційних планів в органах державної безпеки. Зокрема, 26 квітня 1941 р. був виданий наказ НКДБ СРСР про організацію мобілізаційної роботи в органах НКДБ [Там само, с. 117, 118].

Було опубліковано й ряд нормативно-правових документів, які показують проведену на початку 1941 р. реорганізацію системи органів держбезпеки [Там само, с. 22, 40]. Ці документи визначали завдання та структуру НКДБ СРСР та органів військової контррозвідки (третьох управлінь НКО і НКМВФ), питання координації та взаємодії між ними [Там само, с. 22, 28–30, 40].

З метою забезпечення координації розвідувальної і контррозвідувальної діяльності органів держбезпеки, прикордонних військ, НКО і НКМВФ 29 травня 1941 р. при НКДБ СРСР була створена Центральна рада з координування оперативної та слідчої роботи органів НКДБ, третього відділу НКВС і третьих Управлінь НКО і НКМВФ [1, с. X–XI]. Основні зусилля чекістських апаратів у другій половині 1941 р. були спрямовані на вирішення завдань безпосередньої боротьби з фашистськими загарбниками, з підривною діяльністю німецько-фашистських спецслужб та на надання всебічного сприяння військовому командуванню у підвищенні боєздатності радянських збройних сил.

Слід підкреслити, документи збірника, зокрема, свідчать про активну боротьбу з ворожими шпигунами, досить високий рівень режиму секретності, а в цілому ефективна охорона фронтового і армійського тилу не дозволяла німецько-фашистській розвідці виявляти зосередження і розгортання резервів радянського командування при підготовці наступальних операцій. Німецько-фашистська розвідка дещо недооцінила моральний дух Червоної армії і народу Радянського Союзу. У результаті наступальні дії радянських військ, і особливо контрнаступ під Москвою, стали для німців несподіванкою. Військова контррозвідка та підрозділи територіальних органів безпеки зробили вагомий внесок у забезпечення цих перемог Червоної армії [1, с. 146–150; 2, с. 23, 24 та ін.].

Центральний апарат НКДБ і НКВС безпосередньо брав участь у виконанні завдань із реалізації директив керівництва країни і ДКО СРСР про переведення радянської економіки на військовий лад, про інтенсивне нарощування військово-економічного потенціалу держави. Основні напрями цієї діяльності знайшли відображення в документах.

Зокрема, зміст документів під №№ 284, 286, 289, 307, 309, 344, 380, 466 та ряд інших свідчить також про те, що першочергове значення у діяльності військової контррозвідки та територіальних органів надавалося боротьбі з агентур-

ною розвідкою німецько-фашистських спецслужб, активному пошуку закинутих через лінію фронту ворожих шпигунів, виявленню агентури ворога у військах, серед військовослужбовців, які виходили з оточення, біженців з окупованої супротивником території. У документах загалом узагальнено досвід чекістських органів і оцінено діяльність фашистської розвідки протягом початкового періоду війни [4, с. 320–325]. Тут наголошено, що швидке просування фашистських військ супроводжувалося масовим закиданням диверсійно-терористичних груп, диверсантів-одинаків, які підривали залізничні мости, засоби транспорту і зв'язку, прагнули викликати паніку у військах і серед населення.

Для виконання постанови Політбюро ЦК ВКП (б) від 24 червня 1941 р. про заходи щодо боротьби з парашутними десантами і диверсантами супротивника у прифронтовій смузі органами НКВС, НКДБ і військової контррозвідки були вжиті організаційні заходи і видані відповідні керівні нормативні документи [3, с. 64–66, 77–79, 83, 84, 146–148, 229, 230, 302–305, 313–318, 411, 413, 456–458].

У ході швидкого просування ворожих військ углиб радянської території винятково важливого значення для підтримки дисципліни на фронті і в тилу набули боротьба зі зрадою Батьківщині, антирадянською пропагандою, дезертирством, боягузством, панікерством, рішуче припинення ворожих дій злочинних та інших антигромадських елементів.

Від результатів цієї боротьби певною мірою залежали зміцнення морального духу радянських людей на фронті і в тилу, успіх боротьби з ворогом. Про це наочно свідчать опубліковані в збірнику документи (№№ 290, 294, 323, 331, 332, 337, 349, 360, 373 та ін.).

У країні розгорнулася напружена робота з переведення усієї радянської економіки на військові рейки. Протягом стислого терміну у важких умовах початкового періоду війни необхідно було перебудувати усе народне господарство. Перед органами державної безпеки постало складне завдання контррозвідального забезпечення перебудови економіки країни та надання сприяння державним органам у реалізації розробленого урядом військово-господарського плану.

В умовах активної диверсійної і шпигунської діяльності фашистських спецслужб органи радянської контррозвідки здійснювали заходи для протидиверсійного захисту об'єктів промисловості, транспорту і зв'язку, організації надійної охорони державної та військової таємниці та недопущення витоку секретної інформації до супротивника. У документах досить широко представлені матеріали про роботу органів державної безпеки з виявлення і припинення підривної діяльності ворожих елементів на об'єктах народного господарства, запобігання антирадянській пропаганді та іншим негативним проявам, що дезорганізували і деморалізували радянський тил [3, с. 55–57, 79, 80, 128–132, 148, 171–173, 207–210, 302, 303, 305–307, 310–313, 374, 507–513, 544–546, 550].

Низка документів розкривають діяльність органів держбезпеки з контррозвідального забезпечення об'єктів оборонної промисловості, які повинні були в найбільш стислі терміни не тільки значно збільшити виробництво зброї і бойової техніки, а й перейти до випуску якісно нових і найбільш досконалих їх видів. Агентурно-оперативна робота на таких підприємствах будувалася з урахуванням того, що вони були об'єктами першочергової уваги німецько-фашистської розвідки [Там само, с. 54, 148, 226, 227, 461–463].

Унаслідок украй несприятливого становища на фронті ДКО і радянський уряд були змушені вжити невідкладних заходів із перебазування основних про-

дуктивних сил із небезпечних районів на схід країни. Супровід евакуації устаткування промислових підприємств і людських ресурсів стало одним із найважливіших завдань і для контррозвідки.

За даними документів збірника, з прифронтової зони лише протягом другої половини 1941 р. на схід було вивезено 2593 промислових підприємства, у тому числі 1523 великих заводів і фабрик. Евакуаційні перевезення потребували 1,5 млн вагонів. Це було переміщенням величезної індустріальної бази на тисячі кілометрів, нерідко в необжиті місця [Там само, с. 62, 169, 170, 207–210, 218, 219, 331, 332, 374].

Органи державної безпеки вживали заходи щодо контррозвідального забезпечення переміщення продуктивних сил і розгортання військово-промислового комплексу на Уралі, в Сибіру, Середній Азії та інших глибинних районах СРСР [3, с. 374–376; 4, с. 22–24].

Здійснюючи відповідальні заходи щодо забезпечення державної безпеки СРСР протягом початкового періоду війни, чекістські органи намагалися спиратись на патріотичну підтримку широких народних мас. Органи державної безпеки робили спроби знайти нові форми і методи зв'язку з трудящими, які найбільшою мірою відповідали б ситуації у цей складний і небезпечний час. Такою новою формою зв'язку з трудящими стали винищувальні батальйони, які створювалися за рішенням партійних органів при територіальних підрозділах органів НКВС. Винищувальні батальйони стали однією з ланок у системі забезпечення державної безпеки. За їх допомогою вирішувалися завдання з боротьби з перекинутими через лінію фронту ворожими диверсійно-терористичними групами, з розшуку та виявлення шпигунів, охорони підприємств, підтримки громадського порядку в населених пунктах, особливо в тих, які перебували у прифронтових районах.

Винищувальні батальйони брали участь у боях з парашутними десантами і з окремими частинами німецької армії, які несподівано опинились у радянському тилу. Під час відступу радянських військ вони приєднувалися до військових частин або залишалися у тилу супротивника і нерідко складали основу для формування партизанських загонів. Документи докладно розкривають цей напрям діяльності чекістських органів [3, с. 64–66, 77–79, 83, 84, 174–176, 222–224, 315, 316; 4, с. 50–52, 122, 123, 165–171, 173–183, 213–215, 235, 304, 305, 395–397].

Важливим кроком у забезпеченні державної безпеки стала організація охорони військового тилу. Постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 25 червня 1941 р. було створено інститут начальників військового тилу фронтів і армій, у підпорядкування яких було передано війська НКВС, винищувальні батальйони і органи міліції прифронтових районів [3, с. 74, 75]. Органи і війська з охорони тилу поряд із вирішенням інших завдань, забезпечували безпеку і порядок у військовому тилу, розшук і затримання дезертирів, боротьбу з диверсантами, організацію загороджувальної та контрольної служб.

Розвідувальна, диверсійна і контррозвідувальна робота, яка велася партизанськими загонами і підпільними патріотичними групами, входила до загальної системи забезпечення державної безпеки СРСР в умовах війни. Органи державної безпеки брали безпосередню участь у формуванні партизанських загонів і підпільних груп, організовували їх розвідувально-диверсійну роботу, брали участь у навчанні партизанів і підпільників прийомам конспірації і методам нелегальної роботи. На початкових етапах війни окремі партизанські загоны повністю склалися із співробітників НКВС-НКДБ [3, с. 138–141, 149, 150, 187–197, 298–301,

363–366, 374–376, 401, 402, 409, 410, 416–419, 442, 443, 452, 453, 464–467, 474, 475, 491, 492, 496–503, 542–544, 552, 553; 4, с. 14–16, 40–49, 129–131, 165–173].

Саме у тісному зв'язку з партизанським рухом та діяльністю радянського підпілля на окупованій території з перших же днів війни почала формуватися і швидко отримала розвиток самостійна лінія в діяльності органів державної безпеки – зафронтів розвідувально-диверсійна і контррозвідувальна робота.

Ця робота здійснювалася по лінії Других відділів НКВС союзних республік і УНКВС країв і областей. У центрі ці функції виконувались Особливою групою при наркомі внутрішніх справ СРСР, а з жовтня 1941 р. – Другим відділом НКВС СРСР, який у січні 1942 р. був перетворений на Четверте управління НКВС СРСР [4, с. 163, 164; 5, с. 40–42].

По лінії Других відділів формувались і закидалися у тил супротивника оперативні групи і загони спецпризначення, які вели роботу на окупованій ворогом території. За даними документів, тільки в Україні до кінця 1941 р. Другими відділами було створено 883 партизанських загони. Окремі з них стали ядрами партизанських загонів, на чолі яких стояли чекісти – керівники опергруп та загонів спецпризначення. Другими відділами проводилась активна робота із проникнення в розвідувальні та контррозвідувальні, поліцейські та інші каральні органи супротивника та установи окупаційної адміністрації.

Активну зафронтіву роботу вели й органи військової контррозвідки, які також закидали у ворожий тил спецгрупи для здійснення диверсійно-розвідувальної роботи і окремих агентів, які мали завдання увійти до спецслужб супротивника [3, с. 298–301; 4, с. 16–18, 40–49].

Низка документів відображає діяльність органів держбезпеки з організації партизанських загонів і зафронтіву роботи в період оборони Москви, Ленінграда та Одеси [4, с. 202, 203, 246, 247, 297, 298, 304, 305, 362–364, 375, 376, 385–390, 405–409]. Зокрема, це документи №№ 607, 637, 674.

Органи держбезпеки здобували цінну інформацію про антирадянські тенденції в політиці уряду Англії, про плани англійців у разі поразки СРСР завдати бомбові удари по важливих об'єктах на його території для того, щоб не допустити захоплення їх німцями [3, с. 61, 62, 66, 67, 116, 117, 182, 183, 310–313; 4, с. 380–382].

Зовнішньою розвідкою була здобута інформація про намір англійців вести активну розвідувальну роботу на території СРСР. З цією метою ними висувалися пропозиції про відкриття в ряді радянських міст англійських військових місій. Радянська контррозвідка вживала заходів із протидії активізації розвідувальної роботи співробітників англійських військових місій у СРСР [4, с. 27–31, 133–135, 275–277, 336–340, 357, 358].

У зв'язку з початком війни НКДБ СРСР і НКВС СРСР видали низку наказів, директив, указівок та інструкцій, які детально регламентували діяльність самих органів держбезпеки [3, с. 35–38, 66, 68, 84, 85, 90–93, 117–119, 136–138, 173, 174, 186, 187, 198, 199, 205, 206, 226, 227, 395–397, 399, 400, 413–415, 463, 464, 518–521, 548–550].

Надзвичайно цікавими є документи, пов'язані з плануванням і здійсненням контррозвідувального забезпечення проведених Червоною армією операцій протягом вересня – грудня 1941 р., особливо контрнаступу під Москвою, який розпочався 5–6 грудня [4, с. 105, 106, 114–116, 159–161, 163–171, 183–187, 195, 196, 206–208, 213–215, 222–232, 235, 236, 246, 247, 256, 257, 264, 265, 270–274, 359–362, 370, 371, 405–408, 490–493].

Ці документи дозволяють глибше зрозуміти складність оперативної обстановки на радянсько-німецькому фронті, а також прийняті радянським урядом заходи із вдосконалення керівництва органами держбезпеки, що у свою чергу дозволило їм налагодити більш ефективну систему здобування, накопичення та своєчасного передавання розвідувальних даних про війська супротивника у відповідні армійські інстанції, розширити розвідувально-диверсійну діяльність на тимчасово окупованій ворогом території, і в найближчому тилу німецьких військ.

Як свідчать документи збірника, головну увагу військових контррозвідників і співробітників територіальних органів державної безпеки, як і раніше, було сконцентровано на боротьбі з агентурою німецьких спецслужб, на ліквідації бандитизму в прифронтовій смузі, виявленні ворожих елементів на залізничному транспорті, попередженні і припиненні фактів дезертирства, контррозвідувальному забезпеченні об'єктів оборонної промисловості від диверсантів і розвідувальних намагань німецької агентури, зокрема на території Московської, Куйбишевської, Свердловської і Челябінської областей [4, с. 18–20, 35, 36, 115, 116, 137–140, 147–152, 159–161, 172, 173, 185–189, 206, 207, 220–222, 228, 229, 233–235, 238–244, 249, 250, 257–260, 266, 267].

Органи НКВС СРСР забезпечували евакуацію з Москви окремих наркоматів, оборонних підприємств, історичних цінностей, готували спеціальні заходи у столиці, здійснення яких планувалось у випадку безпосередньої загрози її захоплення супротивником.

У зв'язку з цим звертають на себе увагу опубліковані у збірнику окремі постанови ДКО і складені на їх основі накази НКВС СРСР про переселення радянських громадян німецької національності і неблагонадійних осіб з небезпечних з точки зору можливого захоплення супротивником регіонів країни, у тому числі з Москви, Ленінграда, колишньої Республіки Німців Поволжя, Краснодарського краю, Саратовської, Сталінградської, Горьківської, Воронежської, Тульської та інших областей, а також автономних республік [4, с. 25, 26, 92, 93, 106, 123–125, 203–206, 208, 209, 237, 238, 390, 391].

Як відомо, прикордонні війська з початком війни взяли на себе найперший потужний удар ворога. На інших кордонах вирішували питання охорони тилу діючої Червоної армії і державного кордону. На них постановою ДКО від 19 листопада 1941 р. було покладено і таке особливо важливе завдання, як забезпечення охорони радянських суден закордонного плавання, попередження ворожих акцій з боку супротивника на шляху їх проходження і під час стоянки в іноземних портах. З цією метою на кожне судно призначалась спеціальна команда у складі 10–12 чоловік. Усього було сформовано 62 такі команди [4, с. 19, 20].

Опубліковані документи також дозволяють прослідкувати історію утворення загороджувальних загонів у діючій Червоній армії [4, с. 20, 21, 85–87]. Часто у періоди ініціативу їх створення приписують саме органам НКВД, але, як свідчать документи, насправді ідея створення подібних формувань належала командуванню Брянського фронту, якому наказом Ставки Верховного Головнокомандування від 5 вересня 1941 р. дозволялося сформувати у дивізіях такі підрозділи.

Незабаром після цього наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 001919 від 12 вересня 1941 р. було оголошено про створення у п'ятиденний термін при стрілецьких дивізіях Червоної армії загороджувальних загонів. Цим підрозділам доводилося вирішувати різноманітні завдання, головними з яких

були: надання допомоги командному складу в підтримці дисципліни і твердого порядку в ході бою, припинення втеч, ліквідація паніки.

Часто загороджувальні загони безпосередньо брали участь у боях з противником. Друк цих документів про загороджувальні загони був своєрідною реакцією російських спецслужб на публікації на дану тематику в російській пресі. У 1990-х рр. публікації у пресі про загороджувальні загони мали часто негативний характер і таким чином, укладачі збірника, намагалися перенести частину відповідальності на армійське командування і відіблити органи безпеки.

Загалом аналіз офіційних документів з історії діяльності радянської контррозвідки з вересня 1939 р. по грудень 1941 р. дозволяє констатувати, що у період до 22 червня 1941 р. основними завданнями контррозвідки були отримання максимально можливої інформації про німецькі і японські приготування до війни. Однак, на жаль, ця інформація хоча збиралась але осідала у столах і архівах вищих керівників військових і розвідувальних відомств. Останні, знаючи негативне ставлення Сталіна до подібної інформації, не подавали її нагору.

Отже, тоталітарна система, створена Сталіним, фактично не дозволяла доводити до нього дійсно цінну інформацію. В інформаційному відношенні 1–4 книги видання «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. докум.» у 8 т. подають доволі мало даних про контррозвідувальну діяльність, оскільки в них більше уваги приділено зовнішній розвідці і її попередженням про час майбутнього нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. У збірнику представлено одне з найповніших і найбільших зібрань попереджень радянському військово-політичному керівництву про час нападу Третього Рейху на СРСР. У цих томах є відомості про відставання від термінів і деякі проблеми у будівництві укріплених районів (УР), про репресії щодо керівників цих об'єктів. Опубліковано також інформацію про роботу дешифрувальної служби, яка перехоплювала і читала дипломатичну пошту ряду країн.

Перші дні війни на радянсько-німецькому фронті поставили нові завдання перед контррозвідкою. Це – зафронтова робота, боротьба зі шпигунами, дезертирами, панікерами, боягузами. Крім них постали завдання з контррозвідувального забезпечення армій і тилу, підприємств, транспортних перевезень. Контррозвідувальні органи, крім того, стежили за переміщенням промисловості на схід, виявляли недоліки і доповідали вищому керівництву та надавали рекомендації середній ланці управління. У цей час суттєво посилилася діяльність контррозвідки проти японського втручання на Далекому сході, німецького впливу в Ірані. Саме цей період можна умовно назвати часом остаточного становлення радянської контррозвідувальної діяльності доби війни.

Загалом опубліковані у збірнику документи мають неабияку інформаційну цінність. Чи не вперше в історії російських спецслужб опубліковані документи внутрішнього характеру. Публікація цього збірника була відповіддю керівництва російських органів безпеки на появу в російській та іноземній пресі матеріалів з історії радянських спецслужб. На сторінках видання чекісти намагалися полегітимувати з авторами публіцистичних праць, складаючи за допомогою документів позитивний образ радянського чекіста.

Незважаючи на велику кількість документів, деякі теми обійдено мовчанням. Наприклад, повністю відсутня позитивна інформація про націоналістичні формування прибалтійських держав, українських і білоруських націоналістів. Дуже ба-

гато уваги приділено прибалтійським державам і тамтешньому націоналістичному підпіллю.

Більшість документів про націоналізм пов'язані з прибалтійськими державами. Це пояснюється національною політикою Литви, Латвії і Естонії, які намагаються зробити зі своїх націоналістичних формувань борців як зі сталінським, так і з гітлерівським режимами. Також є багато замовчувань у темах, пов'язаних із репресіями. Репресії у документах подаються як поодинокі випадки, які в часи війни вже не мали системного характеру. Укладачі намагалися показати, що період масових репресій закінчився у 1938 р., недаремно перший том збірника починається з документа, в якому підводяться підсумки репресій, а редакційну примітку ми зачитуємо: «Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 г. было принято в тот период, когда масштаб массовых репрессий стал очевидно приводит к разрушению совокупного потенциала страны». Однак є теми, в яких ми можемо довіряти укладачам. Це, наприклад, теми, пов'язані з організацією органами НКВС і НКДБ партизанського руху.

Бібліографічні посилання

1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. С. В. Степашина. – Т. 1. Накануне. – Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995.
2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. С. В. Степашина. – Т. 1. Накануне. – Кн. 2 (1 января – 21 июня 1941 г.). – М., 1995.
3. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. М. П. Патрушева. – Т. 2. Начало. – Кн. 1 (22 июня – 31 августа 1941 г.). – М., 2000.
4. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. / под ред. М. П. Патрушева. – Т. 2. Начало. – Кн. 2 (1 сентября – 31 декабря 1941 г.). – М., 2000.

Надійшла до редколегії 1.12.2014